

УДК 329:316.423

<http://orcid.org/0000-0003-3274-6475><http://doi.org/10.5281/zenodo.580286>

Т. П. Савельєва

СУСПІЛЬНІ РУХИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

В статті розглядаються сучасні теорії суспільних рухів в аспекті соціальних змін. Показано особливості аналізу суспільних рухів у західній соціально-політичній науці та у дослідженнях вітчизняних вчених. Визначено основні характеристики суспільних рухів, особливості нових суспільних рухів як ключового суб'єкту сучасного соціально-політичного життя та фактора соціальних змін. Акцентовано увагу на складності даного явища, необхідності інтеграції різних теорій для вивчення суспільних рухів та урахування певного зв'язку між суспільними рухами та соціальними змінами.

Ключові слова: суспільний рух, нові суспільні рухи, соціальні зміни, сучасне суспільство.

Т. П. Савельєва

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДВИЖЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье рассматриваются современные теории общественных движений в аспекте социальных изменений. Показаны особенности анализа общественных движений в западной социально-политической науке и в исследованиях отечественных ученых. Определены основные характеристики общественных движений, особенности новых общественных движений как ключевого субъекта современной социально-политической жизни и фактора социальных изменений. Акцентируется внимание на сложности данного явления, необходимости интеграции различных теорий для изучения социальных движений и принятия во внимание характерной взаимосвязи между общественными движениями и социальными изменениями

Ключевые слова: общественное движение, новые общественные движения, социальные изменения, современное общество.

T. Savelyeva

SOCIAL MOVEMENTS IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF SOCIAL CHANGE

The article is aimed to determine frameworks of research within the social movements theories for which the most significant fact is the direction of movements for social change. And we take into account the tendency of modern scientific discourse to shift the focus of attention from the study of static structures to social processes and changes.

Social movements relate to the social dynamics of society. That is why they should be considered through the theory of social change. It is the most appropriate (in the broad sense), as evidenced by the reflections of scholars representing various theories.

In this article shows the features of the analysis of social movements in Western social and political science and in research of local scientists. Among them – A. Giddens, E.

Zdravomyslova, R. Inghart, L. Kaminska, T. Pavlova, Ch. Tilly, A. Touraine, I. Haliy, P. Sztompka and others.

It is to determ the main characteristics of social movements, and the new social movements as a key subject of contemporary social and political life and a factor of social change.

It is concluded: social movements is a complicated phenomenon, and with the specifics of modern society, today's theory of social movements must use the integration of different theories, to adequately study its object and it should pay attention with of close ties between social movements and social changes.

Key words: social movement, new social movements, social changes, modern society.

Постановка проблеми. У сучасних умовах суспільні рухи являють собою активних учасників (акторів) соціальних перетворень як в глобальному світі, так і в національних державах, в тому числі в Україні. Даний факт передбачає посилення наукових пошуків щодо особливостей сучасних суспільних рухів, необхідною умовою чого є визначення теоретичного поля у дослідженні даної проблематики. Постає необхідність звернути увагу на суспільні рухи в більш загальному контексті, на відміну від «традиційного набору» соціологічних парадигм дослідження суспільних рухів, що передбачає їх розгляд в контексті теорії соціальних змін, як явища соціально-політичного життя, суб'єкта соціальних змін, як чинник соціально-політичних процесів і на локальному, і на глобальному рівні.

Аналіз актуальних досліджень. Наукове осмислення суспільних рухів відбувається в межах відповідної теорії через міждисциплінарні дослідження. За визначенням В. Костюшева, в соціології суспільних рухів існують чотири базових теоретичних матриці, які на сьогодні змістовно доповнюють одна одну – «психологічна» (приділяється увага психологічним проблемам), «організаційна» (акцентується увага на організаційних аспектах розвитку рухів – ієрархічність, лідерство, мобілізаційний потенціал, ресурси тощо), «політична» та «соціокультурна», які використовуються в тому числі і в політичній науці [9, с. 4].

Більшість вчених, як західних, так і вітчизняних, дотримується точки зору щодо існування в теорії суспільних рухів 3-4 основних системних підходів (парадигм), що сформувалися у ХХ ст.. Це парадигма колективної поведінки, мобілізації ресурсів та парадигма Нових суспільних рухів [8]. В

сучасному науковому дискурсі при дослідженні суспільних рухів найчастіше приймаються до уваги положення двох останніх парадигм. В широкому сенсі теорія мобілізації ресурсів націлена на осмислення того, як провести ефективну мобілізацію для досягнення соціальних змін [20, с.24], а теорія Нових соціальних рухів розглядає рухи як суб'єкти, рушійні сили історичного розвитку на сучасному етапі [6, с. 7].

Ураховуючи тенденцію сучасного наукового дискурсу до перенесення центру уваги з вивчення статичних структур на соціальні процеси та зміни, **метою статті** є визначення теоретичних рамок дослідження сучасних суспільних рухів в межах теорій, для яких найбільш значущим фактом є спрямованість рухів на соціальні зміни.

Виклад основного матеріалу. Поняття суспільного руху пов'язано із динамічною складовою суспільства і тому постійно зазнає наукового осмислення і має неабияку кількість визначень. Разом з тим, більшість дослідників об'єднує розгляд сутності суспільного руху як колективної дії, що спрямована на зміни. Згідно із сучасними теоріями, «суспільні рухи є реальною причиною, агентами соціальних змін, а не еманациєю самостійних історичних процесів. Вони не виявляються автоматично у потрібний момент, а активно рекрутують та мобілізують своїх прибічників, ведуть боротьбу не за попередньо встановлений фінал історії... а за особливі цілі, що обираються свідомо» [19, с. 362].

П. Штомпка, аналізуючи суспільні рухи як фактор соціальних змін, пропонує виокремити основні компоненти суспільних рухів, за допомогою яких можна відрізнити дане явище від інших: колективність людей, що діють сумісно; єдність щодо мети колективних дій, а саме – змін у суспільстві, при цьому мета повинна сприйматися учасниками однозначно; колективність відносно дифузна і має низький рівень формальної організації; дії мають відносно високу ступінь стихійності та не приймають інституціоналізовані, застигли форми [19, с. 339]. Орієнтуючись на соціальні зміни, вчений пропонує виділити основні типи суспільних рухів: за масштабами змін, що

передбачаються (орієнтовані на перетворення основних інституційних структур та орієнтовані на перетворення усередині структур); за якістю змін, що передбачаються (прогресивні та консервативні), по відношенню до цілей, що передбачаються (спрямовані на зміну соціальних структур та особистості); за вектором соціальних змін (позитивні та негативні); в залежності від стратегії (інструментальні та експресивні); в залежності від дії в ту чи іншу епоху (старі та нові) [19, с. 345-349].

Ідея суспільства, що є продуктом людських зусиль чітко прослідковується у А. Турена, і головними носіями колективних дій вчений вважає суспільні рухи. Як зазначає дослідник, «суспільний рух не є відповіддю на суспільну ситуацію. Навпаки, ця остання є результатом конфлікту між суспільними рухами, що ведуть боротьбу за контроль над культурними моделями, історичністю... вони є діючими акторами суспільства» [17, с. 87]. Тобто, через суспільні рухи тими чи іншими засобами відбувається зміна соціальної системи до того стану, який є ідеальним в уявленнях діючих акторів у відповідності із базовими цінностями.

Такої ж думки у своїх дослідженнях додержується Е. Гідденс, вказуючи на можливість суспільних рухів здійснити погляд на майбутнє та втілити його [4, с. 306]. Вчений також акцентує увагу на неабиякий перетворювальний потенціал суспільних рухів, які протистоять стану речей, що склався і відрізняються спрямованістю на реалізацію нових соціальних проєктів. Однак, слід зауважити, з точки зору перспективи утопічного реалізму для Е. Гідденса вони не є ні необхідною, ні єдиною основою для змін, які б спрямували нас до суспільства «поза межами ризику» [4, с. 307]. Важливість суспільних рухів пов'язана із тим фактом, що в будь-якому разі вони привносять «елемент занепокоєння в сьогодні» [3, с. 72].

У своєму визначенні суспільних рухів, акценти Е. Гідденс переносить на позаінституційний характер останніх. Таким чином, суспільний рух постає у нього колективною спробою здійснити загальні інтереси для досягнення

загальної мети через колективну дію поза рамок встановлених інститутів [5, с. 585]. Більш того, як і А. Турен, Е. Гіденс підкреслює зв'язок суспільних рухів із особливостями суспільства, в якому вони діють. Якщо у А. Турена зв'язок суспільних рухів із типом суспільства прослідковується у виокремленні центрального соціального конфлікту, який є відмінним в різних типах суспільства: в індустріальному суспільстві він був пов'язаний із соціально-економічними відносинами (головні діючі особи – робочий клас та клас капіталістів), а в програмованому – з організацією виробництва та прийняттям адміністративних рішень, між механізмом виробництва та управління і безпосередньо споживачем (діючі особи – технократи, що контролюють владу та професіонали (науково-технічна інтелігенція, студентство)), то у Е. Гіденса рухи також постають у якості засобу вираження концентрованого конфлікту, при цьому наголошується на їх традиційних «місцях дислокації». Новизна суспільних рухів у Е. Гіденса є вторинною характеристикою, на відміну від їх важливості для даного періоду історії (серед таких рухів вчений називає – екологічний, жіночий, рух за мир) [3, с. 81]. Головною відмінністю сучасних (нових) рухів від «старих» за Е. Гіденсом, є боротьба за «свободу для», а не за «свободу від». У сфері інтересів агентів «нових» рухів – сам зміст свободи, і задачею стає створення морально виправданих форм соціального життя, які будуть сприяти саморозвитку особистості в контексті нових глобальних взаємозалежностей [21, р.125].

В межах теорії революційних змін розмірковує Ч. Тіллі, намагаючись провести аналіз цих процесів в контексті більш загальних форм протесту та насилля [5, 578]. В основі його теоретичних положень закладено розгляд соціальної реальності не як системи, а як мережі «багатоманітних соціальних взаємовідносин, одні з яких є повністю локалізованими, а інші охоплюють увесь світ» [19, 238]. Звідси випливає залежність устрою суспільства та руху історії від конкретних людських дій. До колективних дій індивідів, що здійснюються для реалізації власних інтересів, відносяться також і суспільні

рухи. Вчений визначає суспільний рух як низку взаємовідносин, що повторюються між представниками влади та індивідами, які виступають від імені соціальної групи, що не має представництва в інституціональних структурах з вимогами зміни владних порядків, і підкріплюють свої вимоги публічними демонстраціями масової підтримки [23, р 456].

Ч. Тіллі виокремив чотири компоненти колективної дії (під якою він розуміє дію, спрямовану на повалення наявного соціального порядку): організація групи чи груп, що є учасниками протестних акцій; мобілізація (засоби, за допомогою яких група оволодіває ресурсами, необхідними для колективних дій); спільні інтереси учасників колективної дії; сприятливі обставини. Колективна дія буде ефективною (наприклад така, що стає революцією) за умови проходження чотирьох стадій, що ідентичні компонентам колективної дії – стадія організації, мобілізації, усвідомлення власних інтересів, можливості здійснення колективної дії.

Форми протестної поведінки змінюються в залежності від історичних та культурних обставин. За Ч. Тіллі сучасні суспільні рухи мають новий репертуар дій (сукупність колективних дій, що використовуються для досягнення суспільним рухом своїх цілей), але використовують ті ж засоби боротьби, що і традиційні, наголос здійснюється на зміні лише форми їх діяльності [16, с. 46].

За будь-яких умов революційні рухи виникають в ситуації множинного суверенітету – коли уряд через ті чи інші причини не має повного контролю над сферами, які потенційно підлягають даному контролю.

Отже, специфіка розгляду суспільних рухів Ч. Тіллі проявляється у фокусуванні аналізу на взаємодії суб'єктів в політичній сфері, при цьому рухи виникають тільки за умови певних можливостей, що стають ресурсами суспільного руху і надалі підлягають мобілізації. Суспільний рух являє собою організаційну структуру, в основі якої усвідомлене прагнення реалізувати певні інтереси.

Увага на ціннісній компоненті суспільних рухів є основою для роздумів американського вченого Р. Інглхарта. Соціальні зміни, пов'язані із переходом від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, висунули на перший план нові політичні проблеми та багато в чому стимулювали появу нових суспільно-політичних рухів. Дані цінності пов'язані із якістю життя, особистою гідністю та правами людини, збереженням життя, самореалізації, ідентичності, свободи, миру. На відміну від економічних, партикулярних цінностей, на які були орієнтовані традиційні рухи, для нових рухів орієнтиром є універсальні, загальнолюдські цінності.

Згідно з Р. Інглхартом, на відміну від «матеріалістів», «постматеріалісти» цінують якість життя. При цьому звертається увага на позитивну оцінку постматеріалістами цінності економічної та фізичній безпеки, але на відміну від матеріалістів, більш високий пріоритет вони надають самовираженню та якості життя.

Звернімо увагу, що у А. Турена, крім розгляду суспільних рухів як певних конфліктів, теж звертається увага на привнесення ними до суспільства нових цінностей та цілей.

Вищезазначені роздуми відповідають теорії Нових суспільних рухів (ціннісний підхід), відповідно до якої сучасні суспільні рухи намагаються сформувати групову ідентичність в межах загальної соціальної ідентичності, проти якої вони виступають [22]. В поняття «нові» вже закладено зв'язок із соціальними змінами, які відрізняють нові рухи від старих. Однією з головних відмінностей, що відрізняють ці два типи рухів є основа ідентичності нових акторів – це сьогодні не класовий, соціально-економічний чи професійний статус, а загальні ідеали та цінності, тобто спрямованість на формування загальної культурної ідентичності. Жорстка фіксована ідентичність індустріального суспільства стає більш гнучкою у постіндустріальному світі – з отриманням людиною певної міри свободи

розпочинається проект «самостворення», де орієнтиром стають проекти та ідеали, що не мають традиційного характеру [17, с.96].

При цьому сучасними дослідниками відмічається необов'язкова тотожність між участю у колективних діях і формуванням колективної ідентичності, що є основою для зародження нових «індивідуалізованих» форм політичної та громадянської участі а також індивідуалізованих форм колективних дій [12, с. 116].

Зауважимо, що на пострадянському просторі на формування теорії суспільних рухів вплинуло як переосмислення досвіду західної традиції суспільних рухів, так і політичні теорії, спрямовані на аналіз закономірностей, що виявляються при переході до демократії та становленні громадянського суспільства [6, с. 3]. Відповідно, і вітчизняні вчені пов'язують виникнення такої форми соціальної активності чи колективної дії як суспільний рух із соціальними змінами, розвитком суспільства.

Л. Камінська розглядає суспільні рухи у якості «нових соціальних суб'єктів «створювачів соціальних перетворень», «історичних діячів», «агентів, що трансформують суспільне життя», «носіїв історичних проектів»», і вважає – саме трансформація соціальної структури сучасного суспільства і нові соціальні проблеми сприяють формуванню рухів [8, с. 9].

Пострадянський вчений О. Здравомислова розглядає суспільні рухи в якості активних діячів як «більш або менш стабільну колективну ініціативну діяльність конфліктного характеру, спрямовану на перетворення соціальної дійсності». З таким смисловим навантаженням даного поняття підкреслюється їх ініціативний та неформальний характер, колективний характер дій, перетворююча активність, спільність інтересів, наявність організації, мобілізаційна активність. При цьому основними структурними компонентами суспільних рухів є протестні дії, колективна ідентичність та організація [цит. за: 7, с. 93].

В сучасній українській політичній думці склалася практика розгляду суспільних рухів як активних суб'єктів політичних змін [13], у якості

громадських об'єднань [10], громадських практик, що мають неінституціоналізований характер і є основою для створення політичних партій та громадських організацій [15], як організаційний субстрат громадянського суспільства [2]. Звертається увага на роль рухів у соціально-політичному житті суспільства, що постають індикаторами неспроможності реагування традиційних соціально-політичних інститутів на нові реалії і пов'язані із можливостями участі населення у соціально-політичному житті, формуванням нових цінностей людського буття [1].

Основні характеристики суспільних рухів в межах політичної науки представлені як структурно неформлені масові об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтації, діяльність яких має тимчасовий характер та спрямована на реалізацію певних задач, після виконання яких вони або ж розпадаються, або ж реорганізуються в політичні партії чи суспільні організації [14]. В даному визначенні акцент здійснено на «допоміжний» характер рухів та їх нестійкість як неформальних об'єднань.

При вивченні сучасних суспільних рухів необхідно звернути увагу на відповідність етапу розвитку суспільства особливостям суспільних рухів, у зв'язку із чим актуалізується дослідження саме нових суспільних рухів. Водночас дана необхідність ускладнюється термінологічними особливостями цього поняття. О. Здравомислова звертає увагу на існування двох підходів щодо інтерпретації нових суспільних рухів. Перший звертає увагу на відсутність суттєвих відмінностей між «старими» та «новими» рухами. «Нові» рухи є такими у зв'язку із часом їх виникнення по відношенню до «старих» і у зв'язку із початковим етапом їх розвитку. Другий, принциповий підхід, акцентує увагу на моменті, пов'язаному із реакцією рухів на виклики сучасності – глобалізація, модернізація, світова криза, через що вони і набувають характеристик «нових», оскільки певним чином співвідносяться з «новими» процесами [6, с. 115–116].

Беручи до уваги другий, принциповий підхід, стає зрозумілим, головна відмінність між двома типами рухів полягає у різниці між типами

суспільства, в яких вони домінували та їх визначальними критеріями. Появу нових рухів дослідники фіксують у 70-80-х рр. ХХ ст., що було зумовлено структурними та економічними перетвореннями, через які відбулася криза традиційних політичних інститутів.

Т. Павлова, при дослідженні громадянської участі звертає увагу на загальне зниження участі громадян у політиці в «старих демократіях», при цьому громадяни, у разі відмови від конвенціональних форм участі (вибори, партійна діяльність тощо), в більшій мірі використовують неконвенційні, прямі форми колективної дії – петиції, демонстрації, страйки, бойкот, що виступають новими формами старих суспільних рухів [12]. Тобто нові суспільні рухи, на відміну від традиційних, використовують стратегію прямої дії за допомогою мережевих структур, а також як групової, так і індивідуальної дії.

За визначенням Л. Камінської нові суспільні рухи – це нові форми громадянської активності та неінституціоналізований тип колективних дій нових колективних акторів [7]. Тут вони постають як альтернатива «старим» рухам, їх відрізняють нетрадиційні методи організації, протесту тощо.

На думку І. Халій, нові суспільні рухи є реакцією на виклики сучасності, рушійною силою історичного розвитку на сучасному етапі, і крім цього, всі сучасні рухи, є новими вже тому, що їх діяльність здійснюється в нових соціальних умовах, відмінних від «минулих», і головне тому, що раніше вони просто не існували [18, с. 13–14].

Як вже зазначалося, П. Штомпка показує, що дія різних типів суспільних рухів відбувається в різні історичні епохи. Так, для більш раннього періоду сучасної епохи характерні старі суспільні рухи, для яких як П. Штомпка, так і інші вчені у якості основних ознак вказують орієнтацію на економічні інтереси та рекрутування з окремих соціальних класів жорстким, централізованим способом [19, с. 348]. Як приклад вчений називає тред-юніонів, робітничий та фермерський рух. А вже для постмодерністської стадії характерні нові рухи, основними рисами яких є – нові теми, нові

інтереси, нові соціальні конфлікти; вони пов'язані із реакцією на вторгнення політики, економіки та бюрократії у всі сфери людського існування; основа рухів – не певний клас, а освічені індивіди; ієрархічна організація замінюється децентралізованою формою. Порівнюючи два типи рухів, і відповідно марксистську теорію та сучасні теорії, П. Штомпка акцентував увагу, по-перше, на протиставленні гомогенних економічних класів гетерогенним специфічним групам інтересів, які перетинають традиційні класові поділи, і, по-друге, на відмінності між класовими інтересами. Робітничий рух (марксистська теорія) пов'язаний із класовими інтересами, є виконавцем об'єктивних тенденцій розвитку, може прискорити або полегшити історичні процеси, але не може стати їх причиною. Такі рухи виникають в певні моменти для виконання своєї революційної місії і потім йдуть з соціального поля.

Відповідно цю особливість підкреслює М. Найдорф при визначенні спрямованості старих рухів на справедливе включення своїх прибічників до наявної суспільної системи або ж радикальне знищення цієї системи через революцію [11].

Цікаві положення щодо нових суспільних рухів можна знайти у А. Турена: політичні проблеми не є пріоритетними для нових суспільних рухів, їх поява констатує занепад останніх, вони спрямовані на проблеми приватного життя (здоров'я, сексуальність, інформація, комунікація, життя тощо) [17, с. 105–106, 187]; вони формуються не через політичну дію чи зіткнення, а за допомогою впливу на громадську думку [17, с. 164]; нові суспільні рухи спрямовані, на відміну від робочого руху, не на здійснення революції, а на досягнення демократії (вони і є фундаментальною умовою демократичного політичного життя), обмеження влади держави в межах конкретного суспільства через захист індивіда, міжособистих відносин, малих груп, меншин від центральної влади (держави), на перетворення суспільства через створення нових культурних моделей, в даних рухах протест знаходиться на більш глибокому рівні культурних цінностей [17, с.

187, 190]; якщо робочий рух мав інструментальний характер (використання в якості інструмента різними політичними силами для досягнення своїх цілей) і діяв в ім'я майбутнього, нові суспільні рухи навпаки бажають «жити вже зараз відповідно образу соціального життя, що вже існує, вони є експресивними, слугують прикладом для інших політичних та соціальних сил, намагаючись створити відносини між суб'єктами, в яких ніхто не має диктувати іншому сенс та форми поведінки [17, с. 168, 169].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ми бачимо досить широке розуміння нових суспільних рухів, як і суспільних рухів загалом. Суспільні рухи відносяться до соціальної динаміки суспільства, саме тому їх розгляд через теорію соціальних змін є найбільш прийнятним (в широкому сенсі), про що свідчать роздуми науковців, які представляють теорію конфліктів, теорію революцій, теорію мобілізації ресурсів тощо і у визначенні суспільних рухів акцентують увагу на їх взаємозв'язок із соціальними змінами. Більш чітко визначитися із теоретичними засадами для вивчення сучасних суспільних рухів досить важко. Зважаючи і на складність даного явища і на специфіку сучасного суспільства, яка на даний час пов'язана із такими характеристиками як його мережевий характер, постійна присутність різноманітних ризиків, глобалізація, важливе місце інформації та знання, мобільність, що постійно зростає тощо, сьогоденній теорії суспільних рухів для адекватного дослідження свого об'єкту необхідно використовувати інтеграцію різних теорій, звертаючи увагу при цьому на тісний зв'язок між суспільними рухами та соціальними змінами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш В.В. Громадсько-політичні рухи та об'єднання: поняття та класифікація / В. Барабаш // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2002. — Вип. 20. — С. 263—267.
2. Бусова Н.А. Добровольные ассоциации и новые социальные движения как компоненты гражданского общества / Н. А. Бусова // Гуманітарний часопис. — 2005. — № 2. — С. 70—76.

3. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии / Э. Гидденс // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. — 1993. — № 1. — С. 57—82.
4. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс [Пер. с англ. Г. К. Ольховикова, Д. А. Кибальчича, вступ. статья Т. А. Дмитриева]. — М. : Праксис, 2011. — 352 с.
5. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. — Москва : Эдиториал УРСС, 1999. — 704 с.
6. Здравомыслова Е. А. Парадигмы западной социологии общественных движений / Е. А. Здравомыслова. — Санкт-Петербург : Наука, 1993. — 172 с.
7. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Ф. Камінська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. — 2010. — № 1-2. — С. 91—93.
8. Камінська Л.Ф. Суспільний рух як форма колективної активності / Л.Ф. Камінська // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : Науково-практичний збірник. — № 5 (47) / Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України ; редкол. М. Л. Головка (гол. ред.) [та ін.]. — Київ : Сталь, 2008. — С. 9—12.
9. Костюшев В.В. Социология общественных движений: Учебный курс [Электронный ресурс] / В.В. Костюшев. — Спб., 2009. — Режим доступа : <https://www.hse.ru/data/2011/05/23/1211175910/Соц.общ.движения.doc>.
10. Матвійчук А.В. Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства / А. В. Матвійчук // Гілея. — 2010. — Вип. 36. — С. 356—367.
11. Найдорф М. И. Массовые движения в массовых обществах / М. И. Найдорф // Вестник русской христианской гуманитарной академии. — 2010. — Т. 11. — Вып. 4. — С. 220—229.
12. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т. В. Павлова // Полис. — 2008. — № 5. — С. 113—124.
13. Пилипенко О.В. Громадські рухи як об'єкт політологічного дослідження / О.В. Пилипенко // Грані. — 2013. — № 10 (102). — С. 67—72.
14. Политологический словарь-справочник : [Авторы-составители: Погорельый Д.Е., Фесенко В.Ю., Филиппов К.В.] — Ростов н/Д: ООО «Наука-Спектр», 2008. — 320 с.
15. Резник А. Обусловленность гражданских практик в Украине как отражение социально-экономического развития общества / А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 4. — С. 135—145.
16. Скобелина Н.А. К вопросу о «новизне» современных российских общественных движений [Электронный ресурс] / Н. А. Скобелина. // Вестник Томского государственного университета. — 2010. — № 336. — С. 46—49. — Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-novizne-sovremennyh-rossiyskih-obschestvennyh-dvizheniy>.
17. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. — Москва : Научный мир, 1998. — 204 с.
18. Халий И. А. Современные общественные движения: инновационный потенциал российских преобразований в традиционалистской среде / И. Халий. — М. : Институт социологии РАН, 2007. — 300 с.
19. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка [пер. с англ., под ред. В.А.Ядова]. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 416 с.

20. Шульц Э. Э. Теория социальных движений: проблемы теории и практики / Э.Э. Шульц // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. — 2014. — № 4. — С. 23—30.
21. Giddens A. *Modernity and Self-Identity* / A. Giddens. — Stanford: Stanford university press, 1991. — 256 p.
22. Melucci A. *The New Social Movements: A Theoretical Approach* / Melucci A. // *Social Science Information*. — 1980. — Vol. 19. — № 2. — P. 199—226.
23. Tilly C. *Social Movements and (All Sorts of) Other Political Interactions – Local, National, and International – Including Identities* [Електронний ресурс] / C. Tilly // Tilly C. *Theory and Society*. — Vol. 27. — №4. Special Issue on Interpreting Hystorical Change at the End of the XX Century. — P. 453—480.. — Режим доступу : <https://www.hse.ru/data/2012/03/30/1265328152/Charles%20Tilly%20-%20Social%20Movements%20&%20Polit..%20Theory%20and%20Society%201998%20V27%20i4.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2017